

Szókinctan és társadalomtörténet

Olvasmányaik során e folyóirat olvasói bizonyára mindnyájan találkoztak Mikes Kelemennek „édes nénjéhez“, a köztudat szerint képzeletbeli nagynénjéhez írott leveleskönyvével. A legújabb Mikes-kutatók szerint azonban e levelek P. E. rövidítés mögé rejtett „címezettje“ nemigen jelenthetett az író számára tisztes korú nagynénit. Forráskritikai, nyelvi, tartalmi érvek alapján Hopp Lajos arra a következtetésre jutott, hogy „az író szándékosan meghatározatlan rokoni viszony mögé rejti az »édes néne«, a »nénékám« személyét, a Mikesnél alig idősebbnek sejtetett, a Leveleskönyvben mindig fiatalon élő s így megörökített képzeletbeli kedves és szeretett levelezőtársát“. (*Mikes Kelemen Összes Művei* I. Szerk. Hopp Lajos. Budapest, 1966. 401—403.)

Felfigyel tehát Hopp Lajos arra, hogy *néne* szavunknak a régiségben nem csupán 'testvérnéne', 'nagynéne' jelentése volt. Véggkövetkeztetésében azonban „meghatározatlan rokoni viszony“-ról beszél. Márpedig szóban forgó elnevezésünk jelentéstörténete alapján nem indokolatlan éppenséggel 'unokanéné'-re gondolnunk, akihez a szokásos rokoni érzelmeknél meghittebb — képzeletbeli — kapcsolatot valóban fűzhetette az író (az unokatestvérek, különösen távolabbi unokatestvérek közti indulat egyébként könnyen válhat gyöngédebbé, mint a *Háború és béke* egyik fejezetében Tolsztojtól idézett francia közmondás is állítja: „unokatestvérség, veszedelmes szomszédság“).

Szóban forgó elnevezésünkhöz hasonlóan a *bátya*, *húg*, *öcs* szavak jelentése sem csupán 'idősebb fitestvér', 'fiatalabb nő-, ill. fitestvér'. Ismeretes, hogy ezek a szavak még a mai nyelvben is hordoznak 'unokabátya', 'unokahúg', 'unokaöcs' jelentést — szemben az indoeurópai nyelvekkel, amelyek pontos terminológiai különbségeket tesznek a testvérei és unokatestvérek csoportja között (lásd román *frate, soră, verișor, verișoară, nepot, nepoată*; francia *frère, soeur, cousin, neveu, cousine, nièce*; német *Bruder, Schwester, Nefte, Vetter, Nichte*; angol *brother, sister, nephew, cousin* stb.). A különbségtételre ugyan a magyarban is megvan a lehetőség, csak hogy *unokanéne, unokanővér, unokabátya, unokahúg, unokaöcs* szavaink egészen fiatal elnevezések: a nyelvújítás korából valók. Ez összetételek kialakulása előtt a tőlük jelölt rokonokat — mint már láttuk — csupán az utótagjukat képező, de 'testvérnéne', 'testvérbátya' stb. jelentésben is éppolyan használatos szavakkal nevezték meg. Sőt nyelvjárási, mondhatni regionális köznyelvi szinten még ma sem zárult le a kétféle elnevezéscsoport között dúló „nyelvi vetélkedő“. Elősorolt összetételeink feltűnésének jelentősége egyébként messze túlmutat a szókészlet pusztá gyarapodásán: létrejöttükre rendkívül fontos szerkezetbeli, szemléletmódbeli változás eredményeképpen került sor.

Hogy e változás fontosságát felmérhessük, tudnunk kell, hogy a rokonsági elnevezések a szókészletnek sajátos részlegét alkotják. Ez a részleg ugyanis olyan *nyelven kívüli* tényezőkkel függ össze, mégpedig nagyon szorosan, amelyeknek kutatása kiemelkedő tudománytörténeti jelentőségű. Az említett nyelven kívüli tényezők: a *rokonsági rendszerek*. A legkülönbözőbb fejlettségi fokon élő népek társadalmának kutatása során a rokonsági rendszerekről kiderült, hogy a társadalomfejlődés mind ez ideig megismert és dokumentálható legkezdetlegesebb szakaszában már szerepet játszottak. Sőt, azt is megállapították, hogy a fejlődés eddig feltárt legalacsonyabb fokán álló társadalmak olyan csoportokból állanak, amelyekben az egyén számára a közösséghez való tartozás úgyszólván egyetlen reális, hatékony tényezője a *rokonságtudat*.

Ezekben a társadalmakban az összetartozás legszembeötlőbb kifejeződési formája a *rokonsági kapcsolat*. Ezért van az, hogy ma már minden kutató az elsők között a rokonsági elnevezések számbavételével kezdi az ismerkedést a tanulmá-

nyozandó közösséggel. Hogy ez mennyire igaz, szemléltesse egy bizonyító idézet Lévi-Strauss *Szomorú trópusok* című könyvéből (Budapest, 1973): „...mindennap ugyanazokat végezzük: táborverés, a függőágak és szúnyoghálók felerősítése, a csomagok és málhanyergék biztonságba helyezése, hogy kárt ne tegyenek bennük a termeszek, ügyelés az állatokra, azután a másnapi készülődés, fordított sorrendben. Vagy ha felbukkan egy bennszülött horda, akkor más megszokott jelenetek játszódnak le: népszámlálás, a testrészek nevének megállapítása, a rokonsági viszonyok elnevezése, családfák, leltárak. Ugy érzem, kőbor hivatalnok lett belőlem.”

A régóta megkezdődött ez irányú néprajzi kutatómunkának köszönhetően vált ismeretessé, hogy a *rokonok számon tartásának formái* általában igen változatosak. Sok esetben nem is a tulajdonképpeni, a pontos biológiai összetartozást tükrözik. Több társadalomban például 'anya', 'apa' névvel illetnek a szülő-anyán, apán kívül (többnyire az ő nemzedékükhöz tartozó) más személyeket is. Ennek megfelelően 'testvér', 'fivér', 'nővér' jelentésű elnevezéssel jelölik az összes 'apák' és 'anyák' gyermekeit, az 'anyák' és 'apák' pedig egymás gyermekeit a sajátjukéval egyezően 'fiam'-nak, 'leányom'-nak, 'gyermekem'-nek mondják. Itt most nincsen alkalom arra, hogy további — hasonlóképpen érdekes — példánál időzzünk, az érdeklődők figyelmét viszont felhívnam Bodrogi Tibor idevágó témájú, kitérő ismeretterjesztő könyvére. Címe: *Társadalmak születése* (Gondolattár, 13. Budapest, 1963).

A kutatás számára, mint láttuk, mindeddig éppen a sokféle rokonsági intézmény az egyetlen reális tény, amelyben a *társadalmiasodás elemi megnyilatkozásai* megragadhatók. A még nem társadalmi szervezetszerű, feltételezett hordák és a már szocializálódott ősi közösségek közti különbség hasonlatos az állati kommunikáció és az emberi beszédtevékenység közti alapvető különbséghez. Az állati kommunikáció, valamint az állatvilágban is előforduló csoportos életmód (méhek, hangyák stb. esetében) ugyanis alapvetően ösztöni természetű; az állatgyedek ezeket az ösztönöket pedig készen, beprogramozottan öröklik. Ezzel szemben a közösségbe, a rokoni csoportba való tartozás tudatára és a nyelv általi kommunikációs képességre csupán tanítás, tanulás, nevelés révén tesz szert az egyén. Még az anyanyelv, különösen a szókészletileg elemek megtanulása sem más végső fokon, mint hosszú évek (lényegében egy egész élet) során történő betáplálási, programozási folyamat.

Hogy pontosan miképpen mehetett végbe az átívelés a csupán ösztönös cselekvésről a tanulással elsajátított, mind változatosabb, összetettebb és szerteágazóbb tevékenységi formákra: a további kutatások elé meredő kérdés. Megválaszolását a két eltérő pólus felől kiinduló természet- és társadalomtudományok találkozásától várhatni. A természettudományok az ember eredete rejtelvények megfejtésében már nagyon fontos állomásokig jutottak el. A humán tudományoknak az emberi társadalom kialakulása, fejlődése folyamán történeteket (visszafelé haladva az időben) egészen addig a szakaszig sikerült dokumentálhatóan rekonstruálniuk, amikor az egyén már nem csupán alkalomszerűen tartozik valamely csoportba, sokaságba, hanem közelebbi és távolabbi hozzátartozókat tart számon; amikor már tudja, kiknek kell, kiknek érdeke őt segíteniök — és kikkel tartozik ő az önfenntartásért folytatott mindennapos küzdelemben együttműködni.

A rokonsági intézmények és a nekik megfelelő elnevezések vallomása azonban nemcsak a *társadalmak keletkezése*, az *őstársadalom* kérdésében veendő figyelembe. Ezek a kapcsolatok ugyanakkor — természetükből fakadóan — a társadalmak születésétől kezdve még igen hosszú ideig jelentős tényezői, megnyilatkozási formái a *társadalom életének, szerveződésének*. Ezért is igyekeznek a kutatás a fejlődés magasabb szakaszán élők körében ugyancsak megismerni e sajátos szerveződési formákat. Ma már többé-kevésbé ismeretesnek mondhatók a legáltalánosabb rendszertípusok, valamint ezek egymáshoz való viszonya. Az is bizonyítottan tekinthető, hogy egymással meglepően egyező rokonsági rendszerek gyakran egymástól teljesen függetlenül alakultak ki, azaz számos analóg jelenség ismeretes, amelyek úgy jöttek létre, hogy az őket kitermelő társadalmak sem térben, sem időben nem érintkeztek.

Az elmondottak némiképp megmagyarázzák, miért fordul ma is mind a néprajztudomány, mind pedig a nyelvtudomány érdeklődése a rokonsági intézmények és elnevezések felé. Ennek az érdeklődésnek köszönhetően ma már nemcsak számos természeti nép nyelvének, hanem a modern nyelveknek is csaknem mindegyikéből rendelkezünk a rokonsági elnevezések teljesebb-hiányosabb számbavételével. Ennek a ma már valóban több mint könyvtári mennyiséget kitevő anyagnak egyik legújabb darabja Vasile Scurtu akadémiai különdíjjal is jutalmazott adattára: *Termenii de înrudire în limba română* (București, 1968).

Sajátságos és sajnálatos tény, hogy a magyar nyelv hasonló elnevezéseinek teljességre törekvő felgyűjtésére az eddigiekben még próbálkozás sem történt. Zsirai Miklós tervezte ugyan egy ilyen monográfia elkészítését, de szándéka nem valósult meg. E kérdéskörben tehát még mindig csak az úttörő előmunkálatok eredményeit mondhatjuk magunkénak. Nyelvtudományi vonatkozásban mindössze annyi történt, hogy egy pár helység, helységcsoport elnevezéseit néhány — új utak járására hajlamos — néprajzos meg nyelvész összegyűjtötte. Így került sor Fél Edit, Márton Gyula, Szilágyi László, Gunda Béla, Bálint Sándor révén több helység, illetve vidék rokonsági elnevezéseinek felgyűjtésére. Legutóbb Fél Edit, és Hofer Tamás *Proper Peasants* (Chicago—Budapest, 1969) című könyvében olvashattunk tanulságos fejezetet Atány község lakóinak rokonsági rendszeréről és a tőlük használt elnevezésekről. Néhány rokonsági elnevezésünkről elszórtan etimológiai, jelentéstörténeti tanulmányok is napvilágot láttak Szabó T. Attila, N. Sebestyén Irén, Kubinyi Ferenc, Vértes Edit, A. Kövessy Magdolna, Gulya János és mások tollából. A közelmúltban Szépe György tett kísérletet elnevezéseink strukturalista módszerű vizsgálatára (*Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. 1972*). Igen tanulságos Bodrogi Tibornak *A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése* című tanulmánya (*Műveltség és Hagyomány III.*) is.

A tölem összeállított adattár, mivel igen jelentős források adatainak hiányában készült el, részlegességében is — vagy talán éppen azért — elsősorban a további kiegészítő gyűjtés okvetlen szükségességéről győző meg. Az eddig összegyűjt anyagból viszont az is kétségtelenül kitűnik, hogy e szókincsrésztleg *váratlanul és meglepően gazdag*. Ez a gazdagság azért szembeötlő, mert viszonylag nem is olyan nagy az ide vonható fogalmak száma. Mi lehet tehát a feltűnő elnevezésbeli bőség magyarázata?

Vizsgálódásaim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy az elnevezések ilyen nagyfokú változatosságának a következő főbb okai lehetnek:

1. A nyelvemlékes kor első szakaszában már elnevezésekkel jelölt egyes rokonsági viszonyok az idők során egyre részletesebb, differenciáltabb jelölésmódot nyertek. *Űk* ('nagyanya' stb.) meg *ős* ('nagyapa', valamint különböző más távolabbi elődök) szavainknak pusztán megléte és egykori jelentése például bizonyos jele annak, hogy számon tartottak és megneveztek szülőknél távolabbi felmenő rokonokat. Ugy látszik azonban, hogy később — legalábbis átmenetileg — bizonyos mértékig részletesebb elnevezésmód vált szükségessé, amely tucatnyi újabb terminus megjelenését váltotta ki. Ezek az újabb keletű, tehát a XI. századtól egymás után felbukkanó elnevezések különböző (második, harmadik, negyedik stb. fokú) felmenő ági elődöt jelölnek.

Megjegyzendő, hogy az említett elnevezések használatában jelentésbeli kereszteződések, átfedések is mutatkoznak. Ez a jelenség azonban minden valószínűség szerint csak látszat lehet. Ha pontosan ismernők az egyes adatokat szolgáltató források nyelvváltozatbeli hovatartozását (elsősorban területi nyelvváltozatra gondolok), eldönthetnők, hogy kell-e vajon azonos nyelvváltozatokon belül is számolnunk a különböző elnevezések nyelvi szerepének egybeesésével. Az ide sorolható terminusok meglepően nagy száma különben is arra vall, hogy körükben elsősorban éppen jelentés szempontjából számottevőek lehetnek a nyelvjárási eltérések. Sőt (bizonyára köz- és irodalmi nyelvünk kialakulásának sajátosságai, továbbá a szóban forgó elnevezések megjelenését kiváltó, nyelven kívüli okok későbbi módosulása következtében) még ennek a nyelvváltozatnak a szintjén sem teljesen egyértelmű ma sem a szóhasználat. Erre enged következtetni az a tény, hogy legújabbkori normatív szótáraink (Czuczor—Fogarasi szótára, A magyar nyelv értelmező szótára, Magyar értelmező kéziszótár) a tőlük felvett elnevezések esetében rendszerint egynél több, egymástól eltérő jelentésé tartanak számon, ami semmiképpen sem lehet szóhasználatbeli megállapodottság jele. Feltételezésem támogatására különben elegendő még annyit elmondanom, hogy gyűjtés közben sohasem találtam egyszerre két olyan adatközlőre, aki például akár a férfi, akár a női ági elődöket jelölő terminusokat egyező módon használná.

2. A már korábban is számon tartott rokoni kapcsolatok köre, száma az idők folyamán addig természetszerűleg meg nem lévő újabbakkal is bővült. Így került sor például az ún. „műrokonság” (komaság, keresztszülői, keresztgyermeki stb. kapcsolatok) megjelenésére.

3. A nyelvemlékes kor előtt már biztosan meglevő, számon tartott és máig használatos elnevezésekkel pontosan megnevezett rokoni viszonyok jelölésmódjá-

ban is következtek be az idők során módosulások. Olyan fogalmakra gondolok, amilyen például az 'anya', 'apa', 'gyermek' stb. Az ezeket jelölő, igen rég meglévő terminusok mellé az egyes nyelvváltozatokban fokozatosan újabbak sorakoztak fel. Tárgyalt jelentésükben való felbukkanásuk időrendi sorrendjét véve alapul, ezek a következők:

'Anya' jelentésűek: XIV. sz.: *anya*; XVI. sz.: *édesanya, szüle, asszony-szüle, szülőédesanya, anyácska, asszonyomanyám, mama*; XVII. sz.: *szülő, anyós*; XVIII. sz.: *szülőanya, szülécske, asszonyanyám, mamácska, márnika, anyus*; XIX. sz.: *asszonyám, anyó, anyóka, anyaka, éde, dajka, mamika, ésnanya, mámi, anyáka, mami, mamus, mamuska, anyika, édesszüle, édesanyámasszony, mutter, écsám, édesszülődajkám, anyámasszony, anyaj, édes, édesanyika, kismama*; XX. sz. első fele: *mujder, anyi, anyuka, édesdajka, mamma, anyuci, anyu, kicsimámi, anyja*; XX. sz. második fele: *annyik, szülődajkám, édesanyi, felnevelődajkám, márnici, márnicska, mamó, márnika*.

'Apa' jelentésűek: XIV. sz.: *atya, apa*; XV. sz.: *szüle*; XVI. sz.: *édes-atya, második atya* ('mostohaapa esetén az édesapa'), *édesapa, szülő, apámuram*; XVII. sz.: *atyácska, apjok, másikatya* ('mostohaapa esetén az édes-apa'), *atyámuram*; XVIII. sz.: *szülőatya, apó, papa, másatya* ('mostohaapa esetén az édesapa'), *atyó, atyus*; XIX. sz.: *após, apus, apóka, apaka, papó, édesatyuska, apuska, tati, táti, tatika, tátika, messzipapa* ('távol lakó édes-apa'), *apika, édesapika, éde, tyatya, édesapámuram, fater, papika, écsapa, ésapá, édesszüle, apuka*; XX. sz. első fele: *apuci, apka, tátá, api, apu, páppá, kicsitáti, apja*; XX. sz. második fele: *tata, apácska, papi, tátáci, tátácska, édestátá, tatuka*.

'Leánygyermek' jelentésűek: XIV. sz.: *leány, lány*; XV. sz.: *leányfiú*; XVI. sz.: *leányka, leányzó, leányzómagzat, leánygyermek, leánykocsa, leánygyermek, leánymagzat, leányocska*; XVII. sz.: *leányzócska, leánymaradék, fiúleány, leánycsika, lánycsa*; XX. sz. első fele: *leánygyermek, leányocska*; XX. sz. második fele: *asszonyleány* ('asszonysorba jutott leánygyermek'), *leánycsalád, menyasszonycsalád* ('menyasszonysorba jutott leánygyermek'), *menyasszonylány* ('ua.'), *menyecskecs család* ('fiatalasszonysorba jutott leánygyermek'), *menyecskelány* ('ua.'), *özvegycsalád* ('valaki megözvegyült leánygyermek'), *özvegylány* ('ua.'), *kislány, lányka, leánygyerek*.

'Fiú' jelentésűek: XIV. sz.: *fiú, fiód*; XV. sz.: *fiacská, gyermek, férfigyermek*; XVI. sz.: *férfigmagzat, fiók, szülőtemfiam, gyermekfi, fiúmagzat*; XVII. sz.: *magzat, magzatocská, mag, fiazat*; XVIII. sz.: *férfigmaradék, fióka*; XIX. sz.: *fiúcska, gyerek, édesfiám, vérike, cselédke, gyerecske, fiúka, vér*; XX. sz. első fele: *fikám, fiúpulya*; XX. sz. második fele: *kisfiú, kisgyerek, fiadalom, legénycsalád* ('legénysorba jutott fiúgyermek'), *embercsalád* ('megnősült fiúgyermek'), *csemete, iafta, vőlegénycsalád* ('vőlegénysorba jutott fiúgyermek'), *fiúgyerek, gyerkóc, család, fike*.

'Gyermek' jelentésűek: XIII. sz.: *mag*; XV. sz.: *gyermek, magzat, apró, apród, szült ~ szülött, gyermecske, gyermekcse, aprólék, szülemény, csimota, édesmagzat, pulya, gyermekfi, gyermekecske*; XVII. sz.: *csemete, gyermekcse, iz, apró, cseléd, maradva*; XVIII. sz.: *raj, zálog, rajkó, gyerkőce*; XIX. sz.: *édesgyermek, puzsér, vér, rajzat, szület, lende, poronty, gyerek, posadék, gyümölcs, kicsid, gyerecske, csemege, család, csalárd*; XX. sz. első fele: *kölyök, édesszolgám, édesvérem, pasla, gibus, vötykös, gurika*; XX. sz. második fele: *vörönty, kiscsalád, madár, neveltlencsalád* ('kiskorú gyermek'), *nagy család* ('felnőtt sorba jutott gyermek'), *özvegy család* ('megözvegyült gyermek'), *klapec, gyerkóc, örökös, kisbaba, purec, purujka*.

Ezek az elnevezések azonban — mint már említettem — sohasem szorították ki az eredeti terminusokat. E jelenség feltételezésem szerint elsősorban érzelmi (beczés, kedveskedés), stilisztikai (az önmagában különbözős hangulatú *gyermeklemj*-mel szemben például a merőben más hangulatú *csemetem, rajkóm* használata) és nyelvzociológiai tényezők hatásával magyarázható. Nyelvzociológiai okai lehetnek például a *mami* és az ennek mintájára alkotott *papi* használatának, német nyelvújításokkal érintkező vidéken a *mujder* átvételének, az argóban feltűnt *mutter* (toldalékolva *mutterom, mutterem*) és *fater* (*faterom, faterem*) használatának.

4. Seregnyi a száma azoknak az újabb keletű elnevezéseknek, amelyek létrejötté a magyarság rokonsági rendszerében bekövetkezett alapvető szerkezeti változásra enged következtetni. E szerkezeti változások közül a fontosabbakat a következőkben próbálom vázolni:

a) A bevezetőben is szóba került *néne, bátya, öcs, hűg* elnevezések jelentéstörténete tanúskodik például arról, hogy korábban bizonyos egyenes- és oldalági rokonokat terminológiailag hosszú ideig nem különböztettek meg. Ez csupán a nyelvújítás korától megfigyelhető jelenség; ezóta adatolható a *nagynéne, nagybátya, unokanéne, unokanővér, unokabátya, unokafivér, unokahűg, unokaöcs* elnevezés-sor. A régebbi elnevezéseinkben kifejeződött sajátos szemléletmód egyébként több más nyelv elnevezéseiben is érvényesül.

b) A házassági rokonokra vonatkozó elnevezések többsége is bizonyos egyenes- és oldalági rokonok korábban azonos terminusokkal történt jelölésére enged következtetni. Nem lehet véletlen az sem, hogy a németből viszonylag későn átvett *sógor* (és a vele alkotott *sógornő, sógorné, sógorasszony* összetétel) még ma sem egyedüli jelölője a különböző házassági rokonoknak, akiknek még *süv, rér, lér, kisebbik uram, nagyobbik uram, öregebbik uram, fiatal uram* stb. elnevezése is ismeretes. Figyelmet érdemel továbbá az a tény, hogy ezeknek az elnevezéseknek a jelentése egymással nem azonos. Egyesek 'idősebb nőtestvér férje', 'férj bátyja', 'idősebb nőrokon férje'-féle jelentést, mások viszont 'fiatalabb nőtestvér férje', 'férj öccse', 'fiatalabb nőrokon férje'-féle jelentést hordoznak. Az eltérő elnevezések használatának tehát az egyenes- és oldalági hovatarozástól függetlenül a beszélőhöz viszonyított életkori különbség az egyik szempontja. Hasonló, de a bemutatottnál is figyelemreméltóbb sajátosság, hogy *meny* szavunk a régiségben és a népnyelvben nemcsak 'valaki fiának felesége'-t, hanem 'fiatalabb fitestvér felesége'-t (Aranyánál: „Buda is sátrában mulatoz Etellel, / Menye, Hilda aszszony kínálja kehellyel”) és más 'fiatalabb férfirokon felesége'-t is jelölte; az *ángy* pedig, éppen fordítva, a 'testvérbátya felesége', 'nagybátya felesége', 'idősebb férfirokon felesége' jelentés hordozója.

Hasonló jelenség nem ismeretlen rokon és nem rokon nyelvekben sem. Ezúttal csupán a szavainkkal eredet szempontjából is összefüggő osztyák nyelvi analógiákra utalnék. Az osztyákban (de más finnugor nyelvekben is) él a magyar *meny* szó rokona, mégpedig 'öcs felesége', 'fiatalabb férfirokon felesége', 'valaki gyermekének felesége' stb. jelentésben; *ángy* szavunk osztyák megfelelőjének főbb jelentései pedig 'bátya felesége', 'unokabátya felesége', 'idősebb férfirokon felesége'. Fontos az is, hogy e terminológiai különbségtétellel *rendszerbeli sajátosságok* járnak együtt. A feleségnek ti. egészen más viselkedési és „illeszabályokat” kell követnie férje idősebb és fiatalabb fivéréivel szemben. Fiatalabb sógora előtt el kell fátyoloznia magát, hozzászóláskor csak harmadik személyű igealakot használhat (ahogy ők mondják: „fél szájjal” beszél hozzá), míg a férj bátyjával egészen bizalmas kapcsolatai lehetnek, sőt — a levirátus szokásának megfelelően — férje halála után hozzá is kell mennie feleségül. Még a harmincas években is feljegyeztek olyan esetet, hogy a férj vadászaton való távolléte alatt a feleség és a bátya felesége között szenvedélyes, egymás hajanak tépéséig fajuló nézeteltérés robbant ki, mert a szalmaövezgye feleség magától értetődőnek tartotta, hogy idősebb sógorával „pótolja” a távollévő férj hiányát. (Különben a levirátus szokása egykor a magyarság körében sem volt ismeretlen. A szakirodalomban csaknem mindig utalnak is ezzel kapcsolatosan arra a XI. századi törvényre, amely megültja az elhunyt vagy külföldre szökött férj feleségének a férj valamelyik rokonával újabb házasságra való kényszerítését.)

c) Írásos emlékeinkben fennmaradt olyan elnevezéseink, amelyek a 'család', 'nagy család', 'ágazat', 'nemzetség' stb. jelentéskörbe tartoznak, szemléletesen jelzik e csoportosulási, összetartozási formák világában végbement bomlási folyamatot. *Hád, nem, nemzetség, ág, ágazat, faj, ház* stb. szavaink között ugyanis sem a régi nyelvi adatok, sem a jelenkori adatok alapján nemigen lehet pontos jelentésbeli különbséget tenni. A különböző forrásokban csaknem mind előfordul, valamennyi említett jelentésben, kétségtelen következményeként a korábbi szervezeti formák feledésbe merülésének.

d) *Család ~ cseléd* szavaink jelentéstörténete nyelvi szinten jelzi a nagycsaládi viszonyok szerepének időleges előretörését. A régiségben és a népnyelvben e szóhasadás útján kettévált szópár mindkét tagja egyaránt hordozója a 'familia', a 'szolga', valamint a 'gyermek' jelentésnek. Ez a jelenség sem csupán a mi nyelvünk vonatkozásában tartható számon. Ezt példázza a latin *familia* és *famulus* (eredetileg a 'családhoz tartozó szolgaszemély') szavak etimológiai összefüggése is.

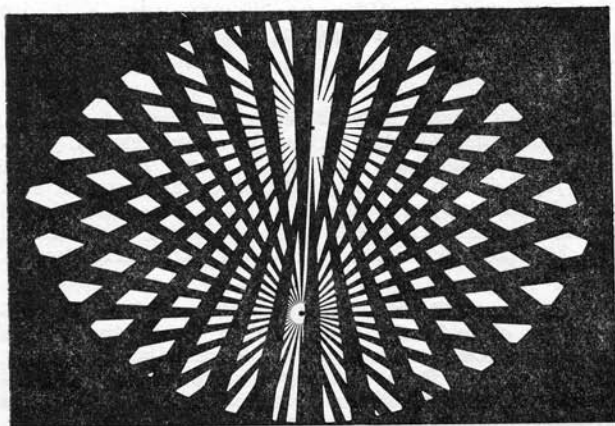
Az elmondottakkal — ha csupán a szóba hozás szintjén is — annyit talán sikerült jelezni, hogy az egyes ember tekintete, képzelete számára teljességében ma már be sem fogható világnak még egyetlen, viszonylag egyszerű szókincs-részlegtől képviselt tartományára összpontosítva is minél többet sikerül a kutatók seregének tisztáznia, annál több és újabb izgalmas kérdés merül fel a megismerni vágyó elme számára.

Mi sem természetesebb, mint hogy az emberi közösség, a társadalom keletkezése és a mindenkori szociális létformák kérdése ösidők óta tárgya az érdeklődésnek, magasabb szinten a tudománynak. Valóban szakszerűnek minősíthető színvonalú kutatás tárgyává azonban csak a modern társadalomtudományok kialakulása óta vált az említett kérdés. E diszciplínák első nagy eredményei — lásd Morgan, Bachofen, McLennan és mások kutatásait — Engelsnek *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című munkájában vezettek szintézishez: a materialista történelemszemlélet kidolgozásához.

A tudomány által az eddigiekben megválaszolt kérdések mellett — nem utolsósorban az adatanyag tekintélyes mennyiségi gyarapodása folytán — számos újabb probléma vetődött fel. Gyakorlati és elméleti egyaránt. Hogy ezek előbbrevitelében mi lehet a magyar rokonsági elnevezések kutatásának jelentősége, egyelőre nem könnyű megmondani. Annyi természetesen kétségtelen, hogy olyan jellegű bizonyítványra, mint amilyent a világon még több helyt előforduló és a tudományos érdeklődés középpontjában álló természeti társadalmak köréből felhozható tanúvallomás képvisel, semmiképpen nem számíthatni.

Ha viszont sikerülne több-kevesebb pontossággal, bár hozzávetőlegesen felvázolni az általunk megtett fejlődés menetét is, az bizonyára túlmutatna önismertünk gyarapodásának tényén, s az egyetemes ismeretek számára új terület kapcsolódna be a vizsgálódásba. E hiánypótlás jelentőségét mi sem jelzi meggyőzőbben, mint hogy a kérdéskörrel foglalkozó általános szakirodalom szinte egyáltalán nem hivatkozik a magyar vonatkozásokra. Sokrétű feladataink megoldásának a lehető legkiterjedtebb *régi és jelenkori nyelvi adatgyűjtés* az egyik legfontosabb feltétele. Ez tenné lehetővé másik sürgős teendőnk elvégzését: az adatok értelmezésére, megvallatására tett eddigi próbálkozások eredményeinek *felülvizsgálását* (beleértve az előzőekben itt elmondottakat is) és további *kiegészítését*.

Lőrinci Réka

Bányai István fotógrafikája